

ДАВНІ УКРАЇНСЬКІ УНІВЕРСИТЕТИ – НОСІЇ БОЛОНСЬКИХ ТРАДИЦІЙ

Костенко І. В.

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри інформаційного і підприємницького права НТТУ «КПІ»

У статті аналізуються аспекти трансформації болонських традицій у староукраїнських вищих навчальних закладах – Львівському університеті та Києво-Могилянській академії з погляду насиченості навчального процесу, атестаційної діяльності й значення для сучасного стану й законодавчих перспектив у сфері науки й освіти

Стаття анализирует аспекты трансформации болонских традиций в староукраинских высших учебных заведениях – Львовском университете и Киево-Могилянской академии с точки зрения насыщенности учебного процесса, аттестационной деятельности и значения для современного состояния и законодательных перспектив в сфере науки и образования

The article examines aspects of transformation in the old Ukrainian tradition of Bologna higher education - University of L'viv and Kyiv-Mohyla Academy in terms of saturation of the educational process, and certification of the value of the current state and prospects of legal education and research

Ключові слова: Болонський процес, атестаційна діяльність, наукові та науково-педагогічні кадри.

Болонський процес (започаткований, як це не дивно, у Сорбонні на *Спільній зустрічі міністрів Великобританії, Німеччини, Франції та Італії 25 травня 1998 р.*), який активно поширюється на територіях держав Західної, Центральної та Східної Європи, постулює необхідність перспективної ґенези загальноєвропейської системи вищої освіти у інтегративному контексті, зокрема, конвертованості дипломів про вищу освіту різних рівнів, а також наукових ступенів та учених звань. Передбачається, що це, у свою чергу, має підвищити якість європейської освіти, подолати перешкоди, спричинені державною роз'єднаністю (навчання, працевлаштування, зарахування стажу, відповідна платня, пенсія тощо), удосконалити традиційне бачення євроосвіти й надати поштовх до нових методологічних, методичних, науково-дослідницьких краєвидів (*Болонья, Спільна заява європейських міністрів освіти, 18–19 червня 1999 р.*). Пізніше, у Саламанці представниками більше трьохста європейських вищих навчальних закладів було декларовано, що «вища освіта має бути відповідальною перед суспільством», а розвивати й базувати її потрібно «на основі наукових досліджень» (*Саламанка, Конференція європейських вищих навчальних закладів і освітніх організацій, 29–30 березня 2001 р.*). Про успіхи реалізації Болонської конвенції звітано вже на *Празькому саміту європейських міністрів вищої освіти, 18–19 травня 2001 р.*, коли розвиток аурі Болоньї вбачався в тезах про навчання протягом усього життя, розуміння студентства як повноправної частини освітянської, а може й наукової спільноти, в упевненості в привабливості саме такої вищої освіти, а звідси – й у її подальшому існуванні та вдосконаленні (*Берлінська конференція міністрів вищої освіти, 19–20 вересня 2003 р.*), а також конкретна розробка юридичних обґрунтувань загальноєвропейської освітянської системи. Розуміння діяльнісної природи освіти та науки, у свою чергу, потребує відповідної перепідготовки вузівських викладачів, акцентованої на вимоги сучасних інформаційно-комп'ютерних технологій (медіаосвітня грамотність) і створення методик укладання кредитно-модульних програм та відповідних спеціальних курсів із засобами діагностики та контролю, орієнтованими як на студентів, так і на викладачів.

Витоки ідей Болонського процесу вбачаються в системі Середньовічного університету як загальноєвропейського освітнього простору. Єдність віри, церкви та світобачення середньовічної Європи, функціонування латинської мови як перстратної (тобто культурного діалекту), стабільність систем викладання в різних регіональних навчальних закладах, університетські цехи, загальноєвропейське визнання учених ступенів перетворили Старий Світ на єдину державу школярів та науковців, державу без кордонів – політичних, соціальних, регіональних, національних, мовних, а її мешканців – на космополітів з правом та можливостями вільного пересування по усьому континентові *Rex Latina*. Поява класичної моделі європейської освіти на початку XIX ст. перетворила Університет на елітний навчальний заклад, що користувався принципами єдності науки й освіти через академічні свободи та університетську автономію. Ініційована цим ієрархізація навчання (інституції аспірантури й докторантури), наукова й економічна необхідність здійснення фундаментальних та прикладних досліджень, подальше зміцнення та прямі зв'язки наук, освіти й виробництва, що найяскравіше відбилосся в досвіді американської моделі університету, – такі узагальнено викладені найближчі й подальші етимологічні відносини Болонського процесу – онука загальноєвропейського Університету.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Україна вступила до Болонського клубу в 2005 р. Тут відіграли свою роль і прагнення до європейської інтеграції, і тенденція відособлення від радянської, нерідко негативної спадщини, і жадання внутрішньої консолідації на нових засадах, а також відомі політичні, економічні, соціальні, культурні, етнічні, історичні чинники [23]. Немаловажним у цьому зв'язку є простеження болонської традиції, яскравими представниками якої на українських землях є Львівський університет та Києво-Могилянська академія.

Формулювання цілей (мета) статті. Не слід uważати, що Україна досі не мала досвіду університетської освіти в європейському розумінні. Європейські традиції в галузі вищої освіти приходили в Україну опосередковано, й українські університети, зокрема, – Львівський – були засновані та функціонували відповідно до традицій, що склалися в університетах, створених землях Священної Римської імперії германської нації, що докладно розглядалося в історичній та юридичній науці [9; 25; 19; 6; 27], у тому числі й вітчизняній [12; 16; 20].

Виклад основного матеріалу дослідження. Пізніше порівняно із Західною Європою виникнення університетів на території германських князівств пояснюється тривалим збереженням аграрно-феодалного способу виробництва та слабкою регіональною й соціальною мобільністю, підвищення якої пов'язується з виникненням та розвитком міст та цехових гільдій. Подальше виникнення міського населення та зростання ролі грошових відносин створило передумови для централізації державної влади та виникнення нового типу університетів – із автономією та одночасною залежністю від державних структур. Першим «германським» університетом став Карлов університет у Празі (заснований у 1348 р. імператором Священної Римської імперії та королем Богемії для представників німецької общини Чехії), який можна розглядати як основоположну правову модель університету на германських землях, що так чи інакше поширювалася на всі центральноєвропейські, а згодом – й на східноєвропейські університети. Успіх Карлова університету ініціював ряд унаслідувань – відкривалися подібні заклади у Відні (1365 р.), Кракові (1364 р.) Печі (1367 р.) [33, 22]. Основні міркування засновників цілком зрозумілі: об'єднати зусилля влади, наукової спільноти та мешканців міст для стійкого економічного та політичного розвитку регіонів, поліпшити суспільну думку через приплив відомих учених тощо. Університетові було обіцяно корпоративну автономію та академічні привілеї, гарантії незалежності від міської влади, а також відносної автономії від центральної державної влади й церкви в галузі самоуправління та надання наукових титулів. А через уніфіковану природу Середньовічної Європи характер середньовічної науки й система навчання всіх університетів мали бути приблизно однаковими [14, 35–42].

Львівський університет своїм виникненням має завдячувати не стільки Янові II Казимиру, скільки пануванню єзуїтів в германських університетах на українських землях. Єзуїтський орден у справі захисту католицизму в Україні покладав особливі надії на свій осередок у Львові. Після неодноразових клопотань король Ян II Казимир 20 січня 1661 р. підписав диплом, який надавав єзуїтській колегії у Львові «гідність академії і титул університету» з правом викладання всіх тодішніх університетських дисциплін («теології як схоластичної так і моральної, філософії, математики і обох прав, медицини і вільних мистецтв, і дисциплін, і всіляких інших наук»), користуванням академічними правами і свободами («щоб ця Академія і Університет такими ж правами, привілеями, свободами, прерогативами, захистом, титулами, відзнаками і службами і будь-якими іншими належними за становищем ласками, бенефіціями й індульгенціями раділи і насолоджувалися нині і навіки») та присудження вчених ступенів бакалавра, ліценціата, магістра і доктора. Проходячи повз шляхетної риторики монарха, цитуємо цю «Облята Привілею На Відкриття Львівської Академії У Колегіумі Отців Товариства Ісуса» у розділі, що стосується наукової титулатури: «Постановляємо впроваджувати найголовніше академічні ступені достойні магістратуру, ліценціат і докторат та інші найбільш вживані для університетів промоції і урочистості, які скільки завгодно і в будь-який спосіб проводяться [щоб] і в тому ж Львівському університеті Товариства Ісуса належно впроваджувалися і відзначалися, окремо дозволяємо і визнаємо. Далі, уряд університету і все керівництво непорушно завжди мають бути в руках побожних отців Товариства Ісуса, яких придатність і готовність у шкільних закладах світу всього» [12, 140]. У 1758 р. польський король Август III підтвердив диплом Яна II Казимира. Від часу заснування і до 1773 р. Львівський університет повністю перебував під контролем єзуїтського ордену і, відповідно, підпорядковувався генералові єзуїтів у Римі.

На чолі університету стояв ректор, який керував філософським і богословським (теологічним) відділами (факультетами). Навчальний процес проводився за програмою єзуїтських шкіл, розробленою ще у XVI ст.; помітні зміни у цю програму стали вноситись лише в середині XVIII ст. Програма мала чітку детальну структуру і включала сувору градуйовану систему письмових іспитів латинською мовою із сильним акцентом на дослідженні догм і стандартів християнського віровчення, із суворою цензурою друкованих книг [34, 36]. Усі дисципліни викладали професори. Під безпосереднім контролем держави та церкви перебували ступеневі випробування та сама

процедура наділення науковим титулом, до складу якої включалися питання благочинності кандидата, своєрідний тест на прихильність до державної католицької віри. Через суверенне право призначення професорів, у тому числі й за релігійними переконаннями, могла обмежуватися просторова мобільність студентів (заборона навчання в протестантських університетах) [31, 87].

Секуляризація та поступова втрата єзуїтами влади над університетами (спочатку на систему присвоєння учених ступенів, далі – на систему працевлаштування випускників на державні посади, і згодом – із обвинуваченням у посяганні на університетські свободи – на автономію університетів [35, 172]) відповідала меті австро-угорської кадрової політики: державі потрібні були не духовні, а світські професори, які після кваліфікаційних випробувань стали назначатися власноруч імператором. Їхня освіта, праця, пільги та права оплачувалися державою, і платня ця постійно підвищувалася, а тому й вимоги до їхньої діяльності стали поступово набувати характеру «держзамовлення». Це призвело до повної ліквідації впливу єзуїтів в університетах, заборони в Австро-Угорщині в 1773 році єзуїтського ордену (із тимчасовим закриттям Львівського університету) та до проголошення Патенту про толерантність Йосифа II (13 жовтня 1781 р.), згідно з яким в університетах було дозволено навчатися й обіймати посади православним, протестантам та іудеям, а Римсько-Католицька церква була позбавлена багатьох своїх привілеїв, зокрема права виголошувати папські булли без санкції імператора [22].

Під впливом одержавлення австро-угорські університети отримали й нові можливості: змінилася практика розгляду дисертаційних робіт, для яких обов'язковою умовою ставала наявність друкованих тез, доповідей і цілих дисертацій для *Doktordisputationen*, що поширювало наукову літературу як друковану продукцію. Відповідно, підвищення статусу докторів викликало до життя помпезні церемонії зведення у ступінь, що ставало демонстрацією докторських привілеїв та щедрот, дарованих державною владою, доказом наукової кваліфікації кандидатів, а також дозволяло перерозподіляти грошові внески в науку й освіту, залучаючи кошти заможних службовців й використовуючи державний бюджет. Фінансова залежність університетів від держави спричинила повне відокремлення університетів від церкви у 1782 р., що дозволило виключити з докторської церемонії такі формальні пункти, як, наприклад, клятва кандидата непорочним зачаттям діви Марії, схоластичний диспут тощо. Це дозволило професорам увести в навчальні курси нові теоретичні та прикладні дисципліни, зробити німецьку мову мовою науки і витіснити з цієї сфери громіздку латину, упорядкувати навчальні програми й скоротити терміни навчання вже у 1784 р. Для заохочення успішності вперше було засновано семестрові студентські стипендії за рахунок держави. Такі утилітарні державні перетворення системи університетської освіти та системи університетського менеджменту (включаючи інститут наукової титулатури) мали на меті демонстрацію вигід вищої освіти та привабливості отримання учених ступінь відповідно до власної компетенції, престижності знання перед походженням, підвищення ефективності використання людських ресурсів в повсякденному житті за рахунок державної системи соціального забезпечення [32, 203].

На лівобережній Україні до XVIII ст. єдиною вищою школою була Києво-Могилянська академія, яка користувалася широким попитом та авторитетом не лише серед східних, а й серед південних слов'ян. Створення на початку XVII ст. вищого навчального закладу європейського рівня, за зразком якого створювалися середні учбові заклади-колегіуми (колегії) у Переяславі, Харкові, Чернігові [15, 5] – Києво-Могилянської академії – було викликано об'єктивними суспільно-політичними умовами та культурними чинниками розвитку країни, зокрема необхідністю зміцнення православ'я, яке сприймалося на той час як запорука збереження національної самобутності та існування української державності, а також спрямованістю культурного розвитку України на даний історичний період, що визначається сучасною наукою як доба духовного ренесансу України, по залученню до загальноєвропейського культурного процесу.

В основу навчально-педагогічної діяльності Києво-Могилянської академії було покладено демократичні принципи, а свій правовий статус заклад підтримував, втілюючи ряд вимог до вищої освіти, що традиційно склалися на Заході (адміністративний устрій, організація, зміст, форми та методи навчання), і тільки реформування вищої освіти початку XIX ст., характер якого відзначався загальним прагненням до професіоналізації навчання призвело до закриття Києво-Могилянської академії, яка рівнем свого викладання, загальноосвітнім напрямком і принципами навчання та виховання (демократизм, позастановість, гуманізм, виховання людської гідності та прищеплення патріотизму) не вміщувалася у рамки імперських перетворень. Проте, саме ці демократичні засади освіти й виховання, що мають позачасове абсолютне значення, потрібно враховувати й у сучасному процесі реформування вищої школи.

Увесь час свого існування Академія залишалася загальноосвітнім вищим навчальним закладом європейського рівня, і цей свій статус, набутий ще з періоду братських шкіл, Академія підтримувала зважаючи на цілий ряд вимог до вищої освіти, встановлених на Заході, зокрема на вимогу відносно автономного від владних структур академічного функціонування, тобто правильного адміністративного устрою. Київська братська школа після реформування її Петром

Моголою стала «копією західних колегій», тобто ввела вивчення латини, «семи вільних мистецтв», застосувала ту ж організаційну систему та поділ на класи, запозичила західну методику навчання (диспути) та цілу низку виховних прийомів (конгрегації, рекреації, шкільні вистави тощо) [7, 45–49]. Проте, усі ці запозичення було пристосовано академією до своїх демократичних засад, тому тут так широко було розвинуто систему внутрішнього самоврядування учнів. Демократичність поглядів академії також знайшла своє відображення у виборності ректора та інших учителів, до яких висувалися вимоги не тільки високого освітнього, а й морального рівня.

Одночасно Києво-Могилянська академія добре розуміла необхідність вивчення досягнень європейської науки й освіти, тому посилала своїх вихованців удосконалювати освіту в закордонних університетах. Повертаючись, вони несли до академії новітні погляди й знання, які втілювали в навчально-виховному процесі. Усе це сприяло досягненню школою-колегією, згодом академією свого статусу вищого навчального закладу європейського рівня. Такі вчені як С. Тодорський, Г. Бужинський, В. Лашевський, Ф. Прокопович підтримували зв'язки з ученими зарубіжних країн, зокрема, університетів Галле і Кьонігсберга, Берліна та Бранденбурга, Константинополя тощо. Міжнародні зв'язки українських учених сприяли збагаченню вітчизняної духовної культури й культури інших народів, у першу чергу слов'янських, та встановленню і зміцненню дружніх відносин між ними. І саме з Києво-Могилянською академією, яка заклала основи вищої освіти в нашій країні пов'язаний надзвичайно важливий етап у розвитку освіти, науки, філософії, образотворчого мистецтва у формуванні світогляду українського народу [1]. Поширення Академією освіти, ідей гуманізму і просвітництва сприяло загальному суспільному прогресові, вихованні в народі почуття людяності, національної гідності, духовності й поваги до інших народів, їх культури, історії [26]. Починаючи з XVI ст. (а в XVII ст. це стало просто звичним), українці їздять навчатися за кордон, а іноземні громадяни приїждять в Україну. Із київських професорів за кордоном навчалися Феодан Прокопович, Касіян Сакович, Ігнатій Старушич, Інокентій Гізель, Тарасій Земка, Сильвестр Косов, Петро Могила й багато інших. Училися українці в університетах Падуанському, Лондонському, Лейденському, Гьотінгентському. Віденському, Паризькому, і західний вплив згодом відбився на всьому суспільному житті України: це й магдебурзьке право, і цехи, й архітектура, малярство, церковні справи, освіта. З іншого боку, у Києво-Могилянській академії навчалося багато вихідців зі Східної Європи: сербів, болгар, чехів, словаків та румунів. Училися в академії багато росіян, зокрема, Михайло Ломоносов. В 1698 р. цар Петро наказав патріархові: *«Священники у нас ставляться, грамоты мало умеют... и для того в обучение хотя бы послать 10 человек в Киев в школы»*. В 1736 р. в академії навчалося 127 іноземних студентів, в 1737 р.— 122, а в 1790 р.—47: *«Значення академії було незмірним, бо вона пробуджувала культурні й наукові поривання. Такою вона була в XVII віці, такою ж осталась й в віці XVIII-му, коли вона притягувала до себе всіх, хто шукає науки»* (І. Огієнко) [18].

До середини XVIII ст. освіта, яку здобували в академії твердо вважалася достатньою для культурної людини. Ще у 60-ті рр. XVIII ст., коли почалися перші серйозні розмови на тему пристосування академії до нової системи освіти й заміни її на університет, патрони-керівники Києво-Могилянської академії спробували позбутися цих зауважень, посилаючись на те, що академію утворено на взірць європейських шкіл і було б шкода її калічити, потураючи вимогам часу: *«Если Киевской академии нарушитъ порядок, во всей Европе учрежденный, а учинитъ новоманерный, то академия Киевская в рассуждении порядка, во всех европейских училищах принятого, будет некоторое странное чучело, кое и в Ведомостях вскорости написано будет»* [5, 94].

Висновки й перспективи подальших розвідок. На взірць Київської академії й західноєвропейських вищих шкіл був складений Сімеоном Полоцьким в 1682 р. й Первинний проект уставу Слов'яно-греко-латинської академії. Вона повинна була являти собою школу «всіх вільних навчань» – від нижчої граматики до «речей божественних». У цілому, академія повинна була займатися питаннями контролю за чистотою православної віри й боротьбою з релігійними єресями й у такий спосіб відбивала прагнення царської влади повністю контролювати питання віри й освіти, які були нерозривно пов'язані між собою. Ні про яку незалежну від царя вчену корпорацію не мало бути й мови, так само як і волі науки або волі наукових дискусій. Тому явною натяжкою є спроби представити Академію як якийсь нездійснений прообраз університету. Хоча й Києво-Могилянська, і, більшою мірою, Слов'яно-греко-латинська академії внесли певний вклад у становлення університетської освіти в Україні та Росії, оскільки в їхніх стінах починали вчитися багато майбутніх студентів і професорів Московського університету, проте вони не стали основою для майбутнього розвитку університетської освіти в Україні та Росії [17]. І тут спостерігаємо переривання суто західноєвропейської традиції, її деформацію за політичними державницькими мотивами [8]. Майже дотепер (із середини XVIII ст.) в українській, а насправді російській імперській, згодом радянській, вищій університетській освіті зберігалися положення, що йшли всупереч демократичнішій європейській, – абсолютна уніфікація освітніх програм, партійно-державна заангажованість інституту професури, потрійний контроль над інститутом присвоєння наукових ступенів та

присудження учених звань (науковий, адміністративний, партійний), повна відсутність університетської автономії, безправність студентства.

Проте, переривання традиції – це завжди набуття нового плідного досвіду та нової традиції, що в поєднанні з попередніми надає поштовх для нового витку розвитку. Саме тому вважаємо, що приєднання до Болонської конвенції спроможне вивести українську науку та освіту із затяжної кризи [24]. Принаймні, орієнтація на європейську модель розвитку освіти та науки здатна відкрити нові перспективи в дослідницьких програмах та наукових темах, зблизить науку та виробництво, підвищить освітню мобільність. Але при цьому не слід забувати, що європейська модель не є догмою, застиглим канонам, а лише певною системою рекомендацій, спрямованих на удосконалення усіх ланок науки та освіти. А вже що з цієї моделі використовувати – справа українців.

Література

1. Алексієвець Л. М. Києво-Могилянська академія у суспільному житті України і зарубіжних країн (XVII–XVIII ст.) / Л. М. Алексієвець. – Тернопіль : Збруч, 1999. – 264 с.
2. Благий В. Структура та викладацький склад вищих шкіл Львова на початку ХХ ст. / В. Благий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – Вип. 35–36. – С. 207–220.
3. Большой орфографический словарь русского языка / Под ред. Бархударова С. Г. и др. – М., 2006. – 521 с.
4. Гайдай Л. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях / Л. Гайдай. – Луцьк : Вежа, 2000. – 437 с.
5. Грушевський М. Три Академії / Михайло Грушевський // Вісник АН України. – 1991. – № 11. – С. 89–99.
6. Документы по истории университетов Европы XII–XV вв. / Г. И. Липатникова ; [уч. пос. под ред. А. Г. Москаленко]. Воронеж : Изд-во Воронежского университета, 1973. – 220 с.
7. Дороніна Т. О. Головні принципи дії адміністративного складу Києво-Могилянської академії / Т. О. Дороніна // Теоретичні питання освіти та виховання. – Вип. 4. – К., 1995. – С. 45–49.
8. Єгоров І. Ю. Наука в Україні – стан та проблеми розвитку / І. Ю. Єгоров. – К. : Британська Рада в Україні, 2004. – 23 с.
9. Игнатович В. В. Немецкие университеты в развитии их исторической и современной жизни. Период первобытный / В. В. Игнатович // ЖМНП. – 1863. – Ч. CXVII. – № 125. – Отд. III. – С. 71–102; Ч. CXVIII. – № 126. – Отд. III. – С. 96–130.
10. Из буллы папы Григория IX Парижскому университету (13 апреля 1231 г.) // Документы по истории университетов Европы XII–XV вв. / Г. И. Липатникова ; [уч. пос. под ред. А. Г. Москаленко]. Воронеж : Изд-во Воронежского университета, 1973. – 220 с.
11. Из Устава Карлова Университета // Документы по истории университетов Европы XII–XV вв. / Пер. с лат. Г. И. Липатниковой. – Воронеж, 1973. – 220 с.
12. Кметь В. Єзуїтський колегіум та початки університету у Львові / В. Кметь. – Львів, 1997. – 167 с.
13. Комлев Н. Г. Словарь иностранных слов / Н. Г. Комлев. – М., 1999. – 669 с.
14. Костенко І. В. Наукова титулатура: від Болонського університету до Болонського процесу / І. В. Костенко // Часопис Київського університету права. – 2008. – № 4. – С. 35–42.
15. Кречотень В. І. Вибрані праці / В. І. Кречотень ; НАН України ; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Обереги, 1999. – 343 с.
16. Львівський університет / Відп. ред. В. П. Чугайов. – Львів, 1986. – 147 с.
17. Магочій П. Р. Національні культури і університетські катедри: інавгураційна лекція 22 жовтня 1980 р. / П. Магочій. – Торонто : Торонтський університет, 1980. – 24 с.
18. Огієнко І. Історія української літературної мови / І. Огієнко / упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик. — К. : Наша культура і наука, 2001. — 440 с., іл. (Видавничий проект Фондації імені митрополита Іларіона (Огієнка) «Запізніле вороття»).
19. Паульсен Ф. Немецкие университеты и их историческое развитие / Ф. Паульсен. – М. : Изд. магазина «Книжное дело», 1898. – 243 с.
20. Подокшин С. О., Рогович М. Д. До джерел вищої освіти / С. О. Подокшин, М. Д. Рогович // Від Вишеньського до Сковороди : (З історії філософської думки на Україні XVI–XVIII ст.). – К. : Наукова думка, 1972. – С. 35–47.
21. Привилегия папы Николая IV студентам Парижского университета (23 марта 1292 г.) // Документы по истории университетов Европы XII–XV вв. / Г. И. Липатникова ; [уч. пос. под ред. А. Г. Москаленко]. Воронеж : Изд-во Воронежского университета, 1973. – 220 с.
22. Пристер Е. Краткая история Австрии / Е. Пристер [под ред. и с предисл. М. А. Полтавского]. – М. : Иностр. лит., 1952. – 510 с.

23. Проблеми адаптації вищої освіти в Україні до європейських стандартів. – Ужгород, 2004. – 228 с.
24. Тарапов И. Е. Интеллектуальный труд, наука и образование. Кризис в Украине / И. Е. Тарапов. – Х. : Фоліо, 1994. – 174 с.
25. Университет // Энциклопедический Словарь Брокгауза и Ефрона. – Т. 34А (68) : [Углерод – Усилие]. – 1902. – 6, II, IV, 483–960, II, 2 с., [16 л. ил.] – С. 751–803.
26. Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. Історичний нарис / З. І. Хижняк. – К. : Вища школа, 1988. – 263 с.
27. Хрестоматія по історії інститутів наукової підготовки і атестації в університетах і академіях Західної Європи і Росії (початок XII в. – 1918 г.): В 2-х частинах / Сост.: А. Н. Якушев, Д. А. Хохлова, І. Г. Воропаєв. – Ч. 1. – Ставрополь, 1997. – 205 с.; Ч. 2. – Ставрополь, 1998. – 247 с.
28. Deutsch–Russisch grosswörterbuch. Band 1. A–K.; Band 2. L–Z. – München, 1997. – 1240 с.
29. Gall F. Alma mater Rudolphina 1365–1965. Die Wiener Universität und ihre Studenten / F. Gall. – Wien : Verlag Austria Press, 1965. – 110 p.
30. Hentig H. von. Magier oder Magister? Über die Einheit der Wissenschaft im Verständigungsprozess / H. von. Hentig. – Frankfurt a/Main : Suhrkamp Verlag, 1973. – 162 p.
31. Hochgerner J. Studium und Wissenschaftsentwicklung im Habsburgerreich / J. Hochgerner. – Wien : Edition OH, 1983. – 442 p.
32. Klingenstein G. Akademikeruberschuss als soziales Problem im aufgeklärten Absolutismus / G. Klingenstein. – Wien : Geschichte–Politik, 1978. – P. 165–204.
33. Preglau-Hammerle S. Die politische und soziale Funktion der österreichischen Universität / S. Preglau-Hammerle. – Innsbruck : Verlag Innsbruck, 1986. – 275 p.
34. Schelsky H. Einsamkeit und Freiheit. Idee und Gestalt der deutschen Universität und ihrer Reformen / H. Schelsky. – Düsseldorf : Bertelsmann Universitätverlag, 1971. – 295 p.
35. Winter E. Die österreichische Sozialdemokratie im Spiegel ihrer Programme / E. Winter. – Wien : Verlag der Wiener Volksbuchhandlung, 1971. – 298 p.